

Hynek Baňouch¹: Možnosti použití pojmu „ideologie“ při popisu skupinových přístupů k aplikaci práva²

Ideologie - ať už jako soubor názorů a idejí či jako abstraktní spekulativní teorie, odtržená od skutečnosti – může být v právu vnímána jako něco nepatřičného. Z toho je zřejmé úskalí používání tohoto pojmu pro potřeby hodnotově nezatížené analýzy aplikace práva. Cílem příspěvku je pozastavení se – *sine ira et studio* - u používání pojmu „ideologie“ při popisu skupinových přístupů k aplikaci práva³. V českém prostředí je pojem ideologie vlivem naší historie silně hodnotově zatížen – je používán v pejorativním smyslu pro vyjádření skutečnosti, že interpretace rozmanitých jevů sociální reality je vědomě podřízena službě nějakému konkrétnímu účelu – např. upevňování diktatury proletariátu⁴. Avšak obecně zakořeněné vnímání slova ideologie by nás nemělo odradit od jeho analytického využití, a to z několika důvodů. Prvním z nich je vysoká analytická výtěžnost tohoto stručného pojmu, která již byla potvrzena v mnoha socio-právních empirických studiích. Druhým důvodem pro používání pojmu ideologie, je jeho frekventovanost v soudobém dominantním sociálněvědném diskursu, silně ovlivněného jak lingvistickým obratem v sociálních vědách, tak fenomenologií. Etymologie slova *ideo*—*logie*, této složeniny dvou řeckých slov, doslova znamená „zákonitost myšlenek“. *Logos* totiž jak známo znamená nejen řeč-slovo, ale také zákon dění. A význam základu *idea* je jasný – jde o myšlenku či mínění. Třetím důvodem pro používání pojmu ideologie je tedy snadná odvoditelnost jeho významu ze slov jež jej tvoří.

Ve své glose se nejdříve krátce načrtnu historické souvislosti používání pojmu ideologie v sociologii vědění, poté popíši jeho soudobé používání a nakonec naznačím možné analytické užití. Původní zájem o pojem ideologie vyvolal Karel Marx. Ideologie vyjadřovala ústřední myšlenku marxistické filosofie, totiž že vědění je podřízeno bytí a že sdílená sociální realita, životní zkušenosti a zejména hmotné podmínky života určité skupiny striktně determinují rámce jejich (možného) uvažování. Tato hrubá konstrukce byla rozvedena Gyorgy Lukacsem

---

¹ Autor je asistentem soudce Ústavního soudu

² Diskuse k příspěvku Dr. Zdeňka Kühna „Jusnaturalismus vs. Juspozitivismus? Prvních deset let Ústavního soudu a proměna soudcovské ideologie aplikace práva o 1709-ti slovech.

³ V této glose programově nechám stranou pozornosti popis toho, jak je používán pojem ideologie v dnešní jurisprudenci a poukážu na možné výzkumné inspirace, které přináší aplikace pojmu ideologie, tak jak jej chápe sociologie vědění v teorii práva.

⁴ Pejorativní konotace a její spojení s politickým bojem ideologií provázejí již od samého počátku používání tohoto slova, kdy pojem označující dle jeho autorů nauku o idejích posměšně použil Napoleon Bonaparte. Akademický slovník spisovné češtiny hovoří s nepatřičnou jednoznačností, když u hesla ideologie uvádí, že jde o polit., filoz., náb. a jiné ideje, deformované urč. partikulárním zájmem.

a Karlem Mannheimem. Zatímco Lukacs rozvíjel Marxovu teorii o falešném vědomí dělnické třídy, jako o odstranitelné překážce úspěšné proletářské revoluce, Mannheim jako zakladatel sociologie vědění, začal pojem ideologie používat v nehodnotícím smyslu. Stojí za to se u něj zastavit.

Pro Mannheim⁵, který rozlišuje mezi partikulárním (vědomým) a totálním pojmem ideologie (nevědomým), je pojem ideologie odrazem zakotvenosti myšlení v nevědomých motivech. Sociologii vědění, kterou budoval, vymezil Mannheim jako nauku o spjatosti vědění s bytím. Na rozdíl od Marxe neusiloval o vyzdvižení a instrumentaci manipulativních aspektů ideologie, ale o pravý opak – o odhalení toho co, proč a jak determinuje naše vědění⁶, s cílem osvobodit myšlení. Odhalení podmiňujících faktorů tedy mělo umožnit oproštění myšlení od jeho ideologických deformací, čehož měla být podle Mannheim⁷ schopna tzv. „sociálně nezakotvená inteligence“, která měla vést společnost. Utopičnost této představy by nás neměla svádět k zavrnutí všech Mannheimových postřehů. Pojem ideologie reflektuje objev, za něž vděčíme politickému konfliktu, totiž že určité sociální skupiny mohou být ve svém myšlení vázány svými zájmy tak intenzivně na určitou situaci, že nakonec ztrácejí schopnost vidět určité skutečnosti, které by je mohly v jejich vládnoucím vědomí rušit. Průvodním jevem ideologie je situace v níž vázanost zájmy zabrání vidět určité skutečnosti. Korespondence mezi vědomím a bytím platí jak pro každou skupinu i dějinnou epochu. Tezi o podmíněnosti vědění lze vztáhnout na všechny nauky a tak vzniká nehodnotící pojem totální ideologie, který jako ideologické chápe všechny skupinové formy myšlení. Postavením teze o podmíněnosti vědění bytím v dané společenské situaci Mannheim konceptně otevřel cestu jednak k pátrání po podmiňujících faktorech vědění a jednak k tvrzení, že skupiny mající odlišnou sociální zkušenost danou jejich pozicí, nutně mají odlišnou sumu „nezpochybňovaného“ vědění – svého zdravého rozumu, či „správného myšlení“.

Téma podmíněnosti vědění, bylo rozpracováno Alfredem Schützem⁷, který ve své sociologické reinterpetaci fenomenologické filosofie rozpracoval koncept vztahu „zdravého rozumu“, ovládajícího naše každodenní jednání, k rozumu teoretickému, který ovládá vědecké poznání. Schütz na základě důmyslné argumentace, těžící nejen ze poznatků analýzy světonázorů (M. Scheler, W. Dilthey), ale zejména ze sociální psychologie (G.H. Mead), fenomenologie (E. Husserl) a sociologické analýzy jednání (M. Weber) nastolil radikální metodologický po-

---

⁵ Srov. Karl Mannheim: Ideologie a Utopie, Bratislava, Archa, 1991

⁶ Partikulární a totální pojem ideologie marxismus účelově spojoval.

⁷ Srov. Stanislav Hubík: Sociologie vědění, Brno, Slon, 1999, str.109-131.

žadavek sociálního výzkumu: společenské jevy nemohou být adekvátně zkoumány bez toho, aniž by bylo zjištěno, jaký význam přikládají jeho aktéři jednotlivým prvkům reality jež je obklopuje. Konstrukt sociálního jednání , vytvořený zdravým rozumem sociálně přirozeného postoje a konstrukt sociálního jednání vytvořený vědeckým rozumem, tvoří dva neprostupné světy, které je možno spojit vždy pouze pomocí překladu, který je vždy poznamenán zkreslením a redukcí informací. Pokud má být sociální vědec úspěšný ve svém zkoumání, musí dosáhnout pozice nezajímavého pozorovatele, musí „uzávorkovat“ svou subjektivitu (např. v oblasti emočních vztahů a své vlastní struktury osobnosti) a svůj orientační systém (formovaný relativně blízkou zkušeností) a systém pragmatických relevancí (orientovaných na přežití). Schütz tak načrtl možnou cestu k odstranění deformací způsobených sociálně přirozeným postojem

Schützovy teze dále rozvedli jeho žáci - Thomas Luckmann a Peter Berger⁸, kteří sociologii vědění vztáhli na celou oblast sociologického zkoumání. V pojetí těchto amerických sociologů (se středoevropskými kořeny) je možno ideologii⁹ chápat jako skupinově sdílenou definici reality, která je osvojována v rámci socializace a je formována příruční zásobou vědění, identitou vyrůstající z biografie a jazykem, jako nejvýznamnějším symbolickým univerzem. Všechny tyto struktury dodávají naší mysli hotová interpretační schémata. Dosud získané vědění, je v procesu učení vštěpováno jako objektivní pravda a tím je osvojeno jako subjektivní realita. Zkušenostní vědění, které si v procesu úplného zasvěcení jedince do objektivního světa společnosti osvojujeme (třeba jako etické a estetické instinkty), upravuje naše postoje a chování. Běžné uvažování v sobě zahrnuje bezpočet předvědeckých rádobyvědeckých výkladů reality, kterou vždy pokládá za danou. Proto nepřekvapuje empirický fakt, že o výsledku střetu definic reality rozhoduje spíše moc a zájem, než elegance, či propracovanost jejich teoretické stavby. Ačkoli tedy interpretativní větev sociologického myšlení reprezentovaná sociálním konstrukcionismem Bergera a Luckmanna pojem ideologie nepoužívá příliš frekventovaně, lze tvrdit, že právě její upozornění na zkušenostní, a-teoretickou, pragmatickou a kontingentní povahu „zdravého rozumu“ nastoluje tezi o skupinově odlišných způsobech vnímání reality s plnou naléhavostí.

---

⁸ Peter L. Berger, Thomas Luckmann: Sociální konstrukce reality, pojednání o sociologii vědění, Brno, CDK, 1999.

⁹ Ačkoli oni sami tento pojem nepoužívají.

Použití pojmu ideologie v socioprávním výzkumu

Pokud soustavu platného práva označíme za část sociální reality, pak nic nebrání tomu, abychom se vydali cestou zkoumání toho, jak rozumí této sociální realitě jedinci (aktéři), kteří v jejím rámci působí a pátrat tak po kořenech jejich myšlení. Víme, že možný obsah vědění je usměrněn jednak tím, že myslíme nikoli jako jedinci, ale jako členové společnosti, myšlení je do velké míry předurčeno situací v níž se nacházíme a myšlení je rovněž svázáno a logicky upraveno pojmy¹⁰. Na půdě sociologie byl empiricky ověřen poznatek, že určité skupiny vyvíjejí specifický styl myšlení. Vědění je konstrukcí, na jejíž podobu měla vliv situace, vývoj a též náhoda. Proto vědění, či správné myšlení, nutně nemusí být adekvátní reprezentací daného řádu. Sociologie vědění nás upozorňuje na riziko, že něco důležitého, podstatně ovlivňujícího naše vědění je utajeno, zůstává neuvědomováno.

Výzkum chování důležitých aktérů práva (soudců, advokátů, st. zástupců, zákonodárců) je u nás zanedbán. Proto nejsou k dispozici empirická ověření teze, o odlišném chápání práva jeho jednotlivými aktéry, v závislosti na skupinově sdílené situaci. Protože však situační podmíněnost obsahu vědění byla ověřena, jak výzkumy mimoprávních oblastí života české společnosti, tak zahraničními výzkumy vědění aktérů práva, lze s pravděpodobností hraničící s jistotou očekávat, že bude potvrzena i výzkumem českých aktérů práva a jejich přístupů k aplikaci práva. Čím je formována jejich příruční zásoba vědění? Jaký je jejich „zdravý rozum“ a čím je tvořeno jejich „nezpochybňované“, „správné“ vědění? Ideologii možno vymezit jako skupinově závaznou interpretaci skutečnosti, chápanou jako „správné vědění“. Každý výzkum předpokládá existenci vhodného pojmového aparátu a pojem ideologie lze považovat za vhodné souhrnné označení skupinově sdílených přístupů k právu, tak jak se projevují v aplikační praxi. Od takového použití by nás neměly odradit možné pejorativní konotace. Pojem ideologie lze totiž vymezit nehodnotícím způsobem. Ideologičnost je zde zbavena svých manipulativních prvků a pouze nás upozorňuje na podmíněnost vědění, čímž může např. otevírat možné cesty k řešení právních otázek, které se, při rozpracování v rámci dosavadního „správného právního myšlení“ jeví jako neřešitelné uvnitř práva.

Nelze totiž popřít, že i při obecné akceptaci správného výkladu práva zastávaného např. našimi soudy (Ústavní soud nevyjímaje), dochází masově, např. k nadměrnému prodlužování soudního řízení, odlišnému rozhodování stejných případů, vyhýbání se jasnému verdiktu, abych zmínil jen nejkřiklavější případy, kdy je realita naší justiční každodennosti, v rozporu s ideálem spravedlnosti. Jistě, nadměrná délka soudního řízení může pramenit z nedostatečné

personálně-technické vybavenosti soudů, odlišné rozhodování můžeme označit za důsledek nestálosti právního řádu, a vyhýbání se jasným verdiktů, můžeme přičítat nevhodným procesním předpisům. Žádné z těchto vysvětlení však nemůže být apriorním důvodem k odmítnutí hypotézy, že na zmíněných negativních jevech se vedle technických, řekněme „objektivních“ faktorů, podílejí faktory kořenící v samotném „správném pojetí práva“, zastávaném soudci¹⁰. Není např. přílišná délka soudních sporů způsobena také tím, že soudci kolektivně sdílejí přesvědčení, že rychlost rozhodnutí není jednou z dimenzí spravedlnosti, a že si v důsledku toho neuvědomují, že rozhodnutí, pokud nepříjde v blízké a předvídatelné době, je téměř zbytečné (např. v rodinném právu, nebo v právu obchodním)? Nepodceňují soudci, vedeni dogmatem o neprecedenční povaze naší právní kultury, erozivní či subverzivní charakter odlišného rozhodování na ideál spravedlnosti a důvěry v právo? A konečně: není nerozhodnost, halená do hávu rozvážnosti a pečlivosti, chápána spíše jako přednost, než jako selhávání soudce? Nevede zde vázanost zájmy (např. být konformní, neriskovat a mít klid) ke ztrátě schopnosti vidět¹² tyto negativní skutečnosti? Jaká hotová interpretační schémata, reprodukováná v rámci každodenní justiční praxe ovládají mysl českého soudce?

Vyostřenost a provokativnost těchto otázek je záměrná a domnívám se, že je na akademické půdě žádoucí. Účelem zde není urazit soudce, kteří dostatečně teoreticky vybaveni a vedeni upřímným zájmem vykonávat řádně spravedlnost, pracují v obtížných podmínkách. Účelem je, v souladu s etikou odborné debaty, nově pokládat otázky, s konečným cílem dosáhnout obtížnou cestou pokusů a omylů adekvátního popisu situace, který je, jak známo prvním krokem k řešení. Nelze vyloučit, že aplikování pojmu ideologie na způsob myšlení o právu, který sdílejí čeští soudci, bude neúspěšné. Nestalo by se nic zlého, jen by byla falzifikována teze o aplikovatelnosti pojmu ideologie na každou sociální skupinu. Do té doby si dovoluji soudit, že zavedení pojmu ideologie aplikace práva, tak jak jej používá dr. Kühn, je jednou z možných a vědecky plně legitimních cest analýzy stavu české justice. Tento pojem disponuje významnou explanační silou a vtahuje do oblasti socioprávních studií celou baterii empiricky ověřených konceptů sociologie vědění, které tak v právní oblasti dosud čekaly na své využití.

---

¹⁰ Z hlediska popperovského schématu vědy jde přirozeně o prozatímní hypotézu, ne o dogma..

¹¹ Hovořit zde na prvním místě o soudcích je zcela oprávněné, protože jejich formativní vliv na soudní proces je nepopíratelný

¹² Na zprávu, že otcové, kteří se nemohou setkávat se svými dětmi se hromadně obracejí na ESLP odpověděl jeden soudce, že za potíže otců nemohou české soudy, ale jejich selhání při výběru životního partnera. Tato absurdní logika, která potíže věřitele označí za důsledek jeho selhání při výběru obchodního partnera ukazuje, že došlo k naprostému odpoutání od sociální role subjektu rozhodujícího spor.